

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKIYƏ TARİXİ ROMANLARINDA ŞAH İSMAYIL OBRAZI

İxtisas: 5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı
5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Yasemin Rahmi qızı Meydan**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Vüqar Mikayıl oğlu Əhməd

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aygün Məhərrəm qızı Yusubova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ofelya Eldar qızı Babayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Almas Qasım qızı Binnətova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin başçısı, görkəmli dövlət xadimi, yenilməz sərkərdə, qüdrətli şair Şah İsmayıl Xətai ədəbi və tarixi şəxsiyyət kimi xalqımızın mənəvi fikir tarixində özünə əbədi yer tutmuşdur. Yaşadığı dövrdən 500 ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, bu böyük şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinə olan maraq bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqda və çoxsaylı əsərlərin mövzu obyektı olaraq qalmaqdadır.

Şah İsmayılın həyat yolunun öyrənilməsi hər şeydən əvvəl Azərbaycan tarixinin Səfəvilər dövrünün öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Xətainin həyat və fəaliyyətinin müstəqilliyin verdiyi imkanlardan yararlanaraq təkəvə tarixi aspektdən deyil, ədəbi-bədii nöqtəyi-nəzərdən araşdırılması çağdaş mərhələdə mühüm aktuallıq kəsb edir. Problemin bu istiqamətdə araşdırılmasında Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatında Şah İsmayıl Xətaiyə həsr olunmuş tarixi romanların müstəsna əhəmiyyəti vardır. Xüsusilə tədqiqat orbitinə daxil etdiyimiz Azərbaycanın tarixi roman ustaları Əzizə Çəfərzadənin “Bakı-1501” (1981), Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” (1982) və “Çaldıran döyüşü” (1987), Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar” (1982) romanlarında Şah İsmayıl obrazı ilə Türkiyə ədəbiyyatında Reha Çamuroğlunun “İsmail” (2001), İskender Palanın “Şah və Sultan” (2010) və Reha Bilgenin “1514 Yavuz Sultan və Şah İsmayıl” (2010) adlı tarixi romanlarında Şah İsmayıl Xətai obrazına oxşar və fərqli baxışlar, obyektiv və yaxud subyektiv yanaşma, real, yoxsa qeyri-real münasibət məsələləri problemin araşdırılması zərurətini ortaya çıxarır və əsl həqiqətin aşkarlanmasına zəmin yaradır.

Azərbaycan tarixi romanlarının tədqiqinə keçən əsrin 30-cu illərindən başlanmışdır. Bu dövrdə yaranan əsərlər haqqında xeyli sayda məqalələr yazılmışdır. Tarixi romanları tədqiqat orbitinə daxil edən çoxsaylı məqalələri diqqətdə saxlamaqla qeyd etmək istərdik ki, 1930-1950-ci illərdə bu mövzuda ilk sanballı məqalələr Mehdi Hüseynin “Azərbaycan romanı haqqında” (1954) və Məmməd Arifin “Azərbaycan sovet romanı” (1957) adlı araşdırmalarıdır. Bu

tədqiqatlarla yanaşı, Seyfulla Əsədullayevin “Roman haqqında qeydlər”¹, Qulu Xəlilovun “Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən”², Yavuz Axundovun “Azərbaycan sovet tarixi romanı”³, Himalay Qasimovun “Müasir Azərbaycan romanı. Janrın poetika və tipologiyası”⁴, “Azərbaycan romanının inkişaf problemləri”⁵, Təyyar Salamoğlunun “80-ci illər Azərbaycan romanı: janr təkamülü”⁶, Salidə Şərifovanın “Romanda janr dəyişmələri: kommunikativ-sosiokoqnitiv yanaşma”⁷ monoqrafiyalarında, eyni zamanda “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” üçcildliyinin üçüncü cildi⁸ və “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi” ikicildliyində, eləcə də nəzəri tədqiqatlarda, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problematikasını özündə ehtiva edən araşdırmalarda, xüsusilə Nərgiz Paşayevanın “İnsan bədii tədqiq obyektini kimi”⁹, İsa Həbibbəylinin “Ədəbi şəxsiyyət və zaman”¹⁰, Tehran Əlişanoğlunun “XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası”¹¹, Bədirxan Əhmədovun “XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər. İstiqamətlər. Problemlər”¹², Elçinin “Sosrealizm bizə nə verdi?”¹³ və başqa dəyərli monoqrafiya və tədqiqatlarda keçən əsrin 1930-1950-ci illərində yazılan romanlar

¹ Асадуллаев, С. Заметки о романе. – Б.: Гянджлик, – 1970, – 156 с.

² Xəlilov, Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. – Bakı: Elm, – 1973

³ Axundov, Y. Azərbaycan sovet tarixi romanı. – Bakı: Yazıçı, – 1979, – 550 s.

⁴ Qasimov, H. Müasir Azərbaycan romanı: janrın poetikası və tipologiyası / H.Qasimov, elmi redaktor: A.H.Naciyev. – Bakı: ADPU, – 1994. – 148s.

⁵ Ənvəroğlu (Qasimov), H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri //H. Ənvəroğlu. – Bakı: Nurlan, – 2008, – 336 s.

⁶ Salamoğlu, T. 80-ci illər Azərbaycan romanı: janr təkamülü (monoqrafiya). Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / T.Salamoğlu. – Bakı: Səda, – 2012. – 480 s.

⁷ Шарифова, С. Жанровое смешение в романе: коммуникативно-социогнозитивный подход // С.Шарифова. – М.: Независимое литературное агентство Московский парнас, –2011, – 400 с.

⁸ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild, – Bakı: Elm, – c.3. – 2020, – 1090 s.

⁹ Paşayeva, N. İnsan bədii tədqiq obyektini kimi / N.Paşayeva. – Bakı: “XXI” - Yeni. Nəşrlər Evi, – 2003. – 256 s.

¹⁰ Həbibbəyli, İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017, –1068 s.

¹¹ Əlişanoğlu, T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası // T. Əlişanoğlu. – Bakı: Elm, – 2006. – 312 s.

¹² Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələləri və problemləri // B. Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015, –554 s.

¹³ Elçin. Sosrealizm bizə nə verdi? // Elçin. – Bakı: Mütərcim, – 2010, – 76 s.

geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Həm də əsrin bu mərhələsində Süleyman Rəhimov, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Məmməd Səid Ordubadi, Mir Cəlal, Əbülhəsən, Mehdi Hüseyn kimi yazıçıların yaradıcılığının analitik təhlillərinə həsr olunmuş tədqiqatlar da bu araşdırmalar sırasında xüsusi yer tutur.

Tarixi romanların araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidində xüsusi önəm daşdığı kimi, Türkiyə tarixi romanları da həm Azərbaycan, həm də türk tədqiqatçılarının diqqət mərkəzindədir. Argunşah H. Türk Edebiyatında Tarihi Roman¹⁴, Kırılmış İ.T. Türk Edebiyatında Tarihi Romanlar (Türk Tarihi ilə İlgili, 1961-1965)¹⁵, Topdemir R. Türk Edebiyatında Tarihi romanlar (Türk Tarihi ilə İlgili, 1971-1980)¹⁶ və başqa tədqiqatlarda tarixi romanlar araşdırmaya cəlb edilir.

V.Quliyevin Nəsrimiz və tariximiz¹⁷, V.Yusiflinin. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər¹⁸, B.Nəbiyevin. Roman və müasir qəhrəman¹⁹, A.Hüseynovun. Nəsr (82-ci ilin ədəbi icmalı)²⁰, Y.Axundovun “Tarix və roman”²¹, G.Babayevanın “Fərman Kərimzadənin yaradıcılıq yolu”²², T.Salamoğlunun “Ən yeni

¹⁴ Argunşah, H. Türk Edebiyatında Tarihi Roman / Marmara Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu, Yayınlanmamış Doktorluq Dissertasiyası / – İstanbul, – 1990. –432 s.

¹⁵ Kırılmış, İ.T. Türk Edebiyatında Tarihi Romanlar (Türk Tarihi ilə İlgili, 1961-1965). – İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, – 2007. –1135 s.

¹⁶ Topdemir, R. Türk Edebiyatında Tarihi romanlar (Türk Tarihi ilə İlgili, 1971-1980). – İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, – 2005, – 765 s.

¹⁷ Quliyev, V. Nəsrimiz və tariximiz // – Bakı: Azərbaycan, – 1984. № 4, – s. 164-175 s.

¹⁸ Yusifli, V. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər / V.Yusifli. – Bakı: Yazıçı, – 1986, – 166 s.

¹⁹ Nəbiyev, B. Roman və müasir qəhrəman / B.Nəbiyev. – Bakı: Yazıçı, – 1987, – 195 s.

²⁰ Hüseynov, A. Nəsr (82-ci ilin ədəbi icmalı // Ədəbi proses-81-82. – Bakı: Elm, – 1987, – s. 217.

²¹ Axundlu, Y. Tarix və roman (məqalələr toplusu) / Y.Axundlu. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 192 s.

²² Babayeva, G. “Fərman Kərimzadənin yaradıcılıq yolu”. –Bakı: – 2004, – 144 s.

Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri”²³, Ə.Rəsulovun “Qalibi olmayan müharibə: Çaldıran savaşı”²⁴, S.Əliyevanın “İ.Pala yaradıcılığında Şah İsmayıl Xətai obrazı”²⁵, “İ.Pala yaradıcılığında Azərbaycan”²⁶, “Çağdaş dövr Türkiyə nəsrində tarixilik və müasirlik” (İskəndər Palanın romanları əsasında), Deger Murat Tunceroğlunun “Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı” (Samihe Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı əsasında) və başqa araşdırmalarda Şah İsmayıl Xətainin ictimai-siyasi fəaliyyəti, dövlətçilik uğrunda mübarizəsi müxtəlif aspektdən tədqiqata cəlb edilir.

Bu baxımdan hər iki ölkədə Şah İsmayılın həyatının və dövrünün qələmə alındığı əsərlərdəki Şah İsmayıl obrazının qarşılıqlı təhlili olduqca önəmli bir məsələ olaraq diqqəti cəlb edir və hər iki Türk dövlətinin Şah İsmayıl qarşı münasibətlərinin əsərlərdən araşdırılıb sistemləşdirilməsi problemi dissertasiya işinin əsas aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqat işinin **obyektini** Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaradıcısı, böyük dövlət xadimi, qüdrətli hökmdar və şair Şah İsmayıl Xətainin həyat və yaradıcılığını, ictimai-siyasi fəaliyyətini, dövlətçilik uğrunda mübarizəsini geniş epik lövhələrlə əks etdirən tarixi romanlar təşkil edir.

Dissertasiyada Səfəvilər dövlətinin yaranmasından etibarən Şah İsmayıl Xətainin həyatı, mühiti və dövrü ilə əlaqəli yazılmış tarixi romanlar incələnmişdir. Belə ki, tədqiqat işinin obyektini Azərbaycan və Türkiyə tarixi romanlarıdır. Tədqiqatın obyektini kimi Azərbaycan yazıçılarından Əzizə Cəfərzadə, Fərman Kərimzadə,

---

²³ Salamoğlu, T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Monoqrafiya və ədəbi tənqidi məqalələr / T.Salamoğlu. – Bakı: “E. L.” NPŞ MMC, III nəşr. –2012. – 480 s.

²⁴ Rəsulov, Ə. “Qalibi olmayan müharibə: Çaldıran savaşı” // 525-ci qəzet. – 15 iyun 2012-ci il, – s.15-28.

²⁵ Əliyeva, S. “İ.Pala yaradıcılığında Şah İsmayıl Xətai obrazı” (AMEA akademik Z.Bünyadov adına Şərqişnaşlıq İnstitutu, Şərq araşdırmaları. – Bakı: – 2019, №1, – s.120-123.

²⁶ Əliyeva, S. “İ.Pala yaradıcılığında Azərbaycan” (İsmayıl Şıxlı yaradıcılığına həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq konfrans// – Bakı: – 2019, – s. 201-204.

Əlisa Nicat və Türkiyə yazıçılarında İskender Pala, Reha Çamuroğlu və Reha Bilgenin Şah İsmayıl Xətayla həsr etdikləri tarixi romanlardan nümunələr tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işinin **predmetini** isə Şah İsmayıl Xətayın həyatını, mühitini, ideoloji mübarizə və mücadilələrini, Səfəvi dövlətinin qurulması, qüdrətli bir hakimiyyətə çevrilməsi kimi tarixi prosesləri özündə ehtiva edən çoxsaylı tədqiqat əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işində qarşıya qoyulan başlıca məqsəd Azərbaycan və Türkiyə tarixi romanlarında Şah İsmayıl Xətayın obrazının hansı mövqedən və necə yaradılmasını aşkarlamaq, bununla yanaşı bu tarixi şəxsiyyətin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni fəaliyyətinin, Səfəvi Azərbaycan dövləti qurmaq uğrunda apardığı mübarizə və mücadilələrin bədii inikası məsələlərini araşdırmaqdır. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəhd göstərilmişdir:

- Tarixi roman janrının təşəkkülü, formalaşması və inkişaf mərhələlərini ardıcıl və sistemli şəkildə izləmək, Şah İsmayıl Xətayla həsr edilmiş romanların bu sferadakı yerini müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatında Şah İsmayıl Xətayın obrazına tarixi baxışın oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmaq;

- Şah İsmayıl Xətayın hakimiyyəti dövründə Azərbaycanla türk dövlətləri arasında münasibətlərin ümumi vəziyyətini öyrənmək;

- Çaldıran döyüşünün baş vermə səbəblərini və iki türk hökmdarını müharibəyə təhrik edən imperialist güclərin əsas məqsədlərini nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycanın Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərinin müqavilə-hüquqi əsaslarının inkişaf etdirilməsində Şah İsmayıl Xətayın fəaliyyətini təhlil etmək;

- Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar”, Əzizə Çəfərzadənin “Bakı-1501”, Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanlarında Şah İsmayıl obrazının xarakterik xüsusiyyətlərini, özünəməxsus cəhətlərini müəyyənləşdirmək;

- İskender Palanın “Şah ve Sultan” və Reha Çamuroğlunun

“İsmail” tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazını mücərrədlik və tarixi gerçəklik müstəvisində araşdırmaq və əsl həqiqəti aydınlaşdırmaq;

- Reha Bilgənin “1514. Yavuz Sultan və Şah İsmayıl” əsərində Çaldıran döyüşünün bədii inikası məsələlərinə aydınlıq gətirmək, real gerçəklikləri aşkara çıxarmaq;

- Bu romanlarda tarixiliklə bədii həqiqətin bir-birinə ekvivalent olması və reallığı əks etdirməsi məsələsini faktoloji materiallar əsasında dəqiqləşdirmək;

- Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatında Şah İsmayıl həsər olunmuş romanlarda tarixilik və müasirlik prinsipinin qorunması məsələlərini elmi əsaslarla aydınlaşdırmaq;

- İki ölkə arasında diplomatik-siyasi münasibətlərin inkişafında Şah İsmayıl Xətəinin rolunu aydınlaşdırmaq;

- Azərbaycan və Türkiyə arasında ticari-iqtisadi, elmi-texniki, ədəbi-mədəni və humanitar əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində Şah İsmayıl Xətəinin tarixi xidmətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində mövzu ilə bağlı ədəbi-bədii və tarixi materialların, arxiv sənədlərinin araşdırılması və təhlili prosesində tarixi-xronoloji, analitik-tipoloji, tarixi-müqayisəli və ideya-bədii təhlil üsulu əsas götürülmüş, tarixilik və müasirlik, zaman və məkan prinsiplərinə əməl edilmişdir. Bununla yanaşı problemə dair çoxlu materiallar və faktlar toplanaraq sistemləşdirilmiş, müqayisəli təhlillər, şərhlər edilmiş və elmi ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxarılmışdır. Tədqiqat zamanı obyektiv elmi həqiqəti aşkara çıxarmağa imkan verən tarixilik prinsipinə ardıcıl riayət edilmişdir. Bu zaman tipoloji-müqayisəli təhlil metoduna üstünlük verilmiş, faktların təhlilində deduktiv və induktiv metodlardan da istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- Şah İsmayıl Xətəi şəxsiyyətinin Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatındakı rolu və yeri

- Tarixi romanın tarixi hadisələri öyrənmək baxımından əhəmiyyəti;

- Azərbaycanda SSRİ dönəmində yazılmış tarixi romanların

rejimin istəklərinə uyğun qələmə alınması;

- Şah İsmayılın həyatı və Şah İsmayıl dövrünün tarixi ilə bağlı məlumatları əldə etmək baxımından həm Türkiyə, həm də Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinin önəmi;

-Türkiyə yazıçılarının tarixi romanlarda baxış bucaqlarının Azərbaycan yazıçılarına görə fərqli olması;

- Türkiyə və Azərbaycanda Şah İsmayıl xarakterinə olan münasibətlər arasında fərqlərin aşkar edilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim edilən dissertasiya işində qarşıya qoyulan bütün elmi məsələlər araşdırılarkən ilk mənbələrin məlumatlarına istinad edilmiş, birinci növbədə faktiki materiallar, arxiv sənədləri əsas tutulmuşdur. Belə ki, tədqiq olunan araşdırmada aşağıdakı elmi işlər görülmüşdür:

- Tarixi roman janrının inkişaf mərhələləri araşdırılmış və tarixi romanla bağlı müxtəlif faktlar müəyyən edilmişdir;

- Sovet dönəmində Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan tarixi romanlara müstəmləkə rejiminin ideoloji baxımdan təzyiq və təsirləri müxtəlif aspektdən təhlil olunmuşdur;

- Müstəqillik illərində yazılan romanlarda tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının yaradılmasında yazıçı sərbəstliyi və azadlığı məsələlərinə münasibət açıqlanmışdır;

- Azərbaycan ədəbiyyatında Şah İsmayıl Xətəinin ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyətini əks etdirən tarixi romanlar araşdırılmış, onun təriqət başçısı, hökmdar, yenilməz sərkərdə və incə ruhlu şair obrazı hərtərəfli təhlilə cəlb edilmişdir;

- Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrında olan əsərlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri araşdırılmış, sərf-nəzər edilərək obyektiv qənaətlərə gəlinmişdir;

- Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatlarında yazılmış tarixi romanlardakı ortaq tarixi şəxsiyyətlərə yanaşma şəkli incələnmişdir;

- Şah İsmayıl Xətai ilə bağlı Türkiyə ədəbiyyatında yer alan tarixi romanlar müqayisə və paralellər əsasında təhlilə cəlb olunmuş, Səfəvi hökmdarına qarşı fərqli münasibətlərə aydınlıq gətirilmişdir;

- Çaldıran döyüşünün baş vermə səbəbləri açıqlanmış, bu müharibənin gerçəkləşməsində Avropa dövlətlərinin, xarici imperialist qüvvələrin təsiri məsələləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Həmin tarixi romanlarla bağlı yazılan məqalələr, kitablar, tədqiqat əsərləri, arxiv materialları toplanaraq diqqətlə nəzərdən keçirilmiş və istinadlar edilmişdir;

- Hər iki ölkədə yazılmış tarixi romanlar haqqında Azərbaycan və Türkiyə tədqiqatçılarının, ədəbiyyatşünas və tarixçilərin münasibətlərinə aydınlıq gətirilmiş, şərh edilmiş və inandırıcı qənaətlər əldə edilmişdir;

- Azərbaycan və Türkiyə tarixi romanlarında yaradılan Şah İsmayıl obrazı qarşılaşdırılaraq mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlar təhlil edilmiş, müsbət və mənfi tendensiyalara münasibət bildirilmişdir.

- Dissertasiyada həm Azərbaycan, həm də Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında mövcud elmi-nəzəri fikirlərə istinad olunmuş və ayrı-ayrı mərhələlərdə, müxtəlif istiqamətlərdə aparılmış araşdırmaların nəticələri təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi elmi-nəzəri, tarixi və praktik əhəmiyyət daşıdığından dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələrindən Azərbaycan və türk xalqları ədəbiyyatının müvafiq bölmələrinin yazılmasında, XX-XXI əsr tarixi roman janrının təşəkkülü, formalaşması və inkişaf prosesinə aid dissertasiya və monoqrafiyalarda istifadə oluna bilər. Eyni zamanda Azərbaycan tarixinə, Ümumi tarixə və Beynəlxalq münasibətlər tarixinə həsr edilmiş ümumiləşdirilmiş əsərlərin, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, elmi-pedaqoji fəaliyyətdə, ali məktəblərin müvafiq fakültələrində bakalavr və magistr pillələrində mühazirələrin oxunması və seminar məşğələlərinin keçirilməsində, Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində iştirak edən dövlət, hökumət və ictimai təşkilatların fəaliyyətində, Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət fəaliyyətinin təbliğində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobeşiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəa və nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, Azərbaycan və Türkiyənin müvafiq elmi jurnallarında, Beynəlxalq və Respublika səviyyəli elmi konfrans, sessiya və seminarlardakı məruzə və çıxışlarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Türk xalqları ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmiş, şöbənin tədqiqat istiqamətinə uyğun olaraq tamamlanmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (18.952 şərti işarə), üç fəsil (birinci fəsil – 82.224 şərti işarə, ikinci fəsil – 51.382 şərti işarə, üçüncü fəsil – 79.392 şərti işarə), nəticə (12.841 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi – 244.797 şərti işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi bəhs edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işinin **“Tarixi roman janrı: təşəkkül və təkamül prosesi”** adlı birinci fəslə iki paragrafdan ibarətdir:

1.1. Tarixi roman janrının inkişaf mərhələləri

1.2. Tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazına baxış

Fəslin **“Tarixi roman janrının inkişaf mərhələləri”** adlı birinci paragrafında tarixi roman janrı incələnmişdir.

Hər bir xalqın tarixi onun keçdiyi qəhrəmanlıq və mübarizə yolunu özündə təcəssüm etdirir, xalqın minilliklər boyu yaşadığı milli-etnik varlığını qoruyub saxlayır, əbədiliyini şərtləndirir və həyat yolunun tərcümanına çevrilir. Yazıçı yaşadığı dövrün mühüm ictimai-siyasi və sosial problemlərini gündəmə gətirmək və onun həlli yollarını göstərmək üçün tarixə müraciət edir və ondan bir fon kimi yararlanaraq öz məqsəd və məramını xalqa çatdırmağa çalışır.

Yavuz Axundluya görə, *“tarixi roman haqda vahid rəy yoxdur”*.²⁷ “Tarixi roman” anlayışı ədəbiyyatşünaslıqda mübahisəli

---

²⁷ Axundlu, Y. Tarix Roman və Müasirlik / Y. Axundlu. - Bakı: Azərbaycan SSR EA Mətbəəsi. – 1975. – s. 16.

məsələlərdən biridir. Tarixi romanın əsas estetik prinsiplərinin nədən ibarət olduğu və hansı əsərlərin bu janra daxil edilməsi və s. ətrafında mübahisə, müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin toqquşması indi də davam edir.

A.İ.Pautkin, 1970-ci ildə yayınlanan “Sovet Tarixi Romanı” kitabında tarixi romanı belə təsvir etmişdir: “*Tarixi roman – keçmiş tarixi ardıcılıqla təsvir etməkdir... Janrın tələbi tarixi sənədlərə əsaslanmaq, olmuş tarixi hadisələri və şəxsləri müasir tələblər baxımından əks etdirməkdir*”.²⁸

Türkiyədə bu məsələyə baxılacaq olsa, ortaq bir düşüncə olmadığını görürük. Bu məsələdə Taner Timur, Mustafa Nihat Özön, Sadık Tural kimi yazıçıların düşüncələri daim təkrarlanır. Belə ki, tarixi roman müzakirələrini bir neçə başlıq altında toplasaq:

“a) *Tarixi romanın ortaya çıxış səbəbi və tarixi romana istiqamət verən milliyyətçilik və b. ideologiyalar,*

b) *Tarixi romanı müəyyənləşdirməyə yönəlik araşdırmalar,*

c) *Tarixi roman yazıçıları üzərindən edilən müzakirələr,*

d) *Tarixi roman yazanların həyatları və əsərləri,*

e) *Tarix və roman əlaqələri*”²⁹ şəklində təsnif edilə bilər.

Şah İsmayıl ilə bağlı yazılmış tarixi romanlarda Şah İsmayılın böyüdüüyü mühit, maraqları, ətrafındakı insanlarla münasibətləri, Şah İsmayılın duyğuları, dövlətin idarə edilməsi və atılan siyasi addımlar haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Bu mövzuda yazılmış romanların bir özelliyi də yazarlarının hekayə və tarixi hadisələri iç-içə və yüksək keyfiyyətli ifadə tərzii ilə oxuculara təqdim etmiş olmasıdır. Sıradakı başlıq altında Şah İsmayıl Xətai və Səfəvilər ilə bağlı araşdırmanın zəruri olduğu düşünüülərək Şah İsmayılın həyatı və siyasi fəaliyyəti nəzərdən keçirilmişdir.

Bu fəslin “**Tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazına baxış**” adlanan ikinci paragrafında Şah İsmayılın bədii obrazının qələmə alınan əsərlərdə öz əksini tapmasından bəhs olunur. XX əsrin 80-ci illərində yazılan tarixi romanlar sırasında İsa Hüseynovun “Məhşər”,

²⁸ Пауткин, А.Н. Советский исторический роман / А.Н. Пауткин. ИАД. «Знание». -1970, – 111 с.

²⁹ Uygun, İ. Cumhuriyet Dönemi Tarihi Romanları 1923-1946: “Eski” Kahramanların Yeni Söylemleri / İ. Uygun. –Ankara. -2014. -s. 160.

Əzizə Cəfərzadənin “Vətənə qayıt”, “Aləmdə səsim var”, “Yad et məni”, “Bakı 1501”, Cəlal Bərgüşadın “Sıyrılmış qılınc”, Çingiz Hüseynovun “Fətəli fəthi”, “Doktor N”, Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar”, “Nəğməyə dönmüş ömür”, Mahmud İsmayılovun “Xaqani”, “Ağ yapıncı”, Elçinin “Mahmud və Məryəm”, Fərman Kərimzadənin “Qarlı aşırım”, “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü”, “Təbriz namusu”, “Qoca qartalın ölümü”, Yunis Oğuzun “Nadir şah”, “Təhmasib”, “Əmir Teymur”, Elçin Hüseynbəylinin “Şah Abbas”, Fərman Eyvazlının “Qaçaq Kərəm” əsərlərini xüsusi qeyd etmək yerinə düşər. Bu romanlarda İmadəddin Nəsimi, Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət, Mirzə Fətəli Axundov, Nəriman Nərimanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Əfzələddin Xaqani kimi söz və fikir adamlarının, şairlərin, Babək, Əmir Teymur, Şah İsmayıl Xətai, Çingiz xan, Pənah xan, Hacı Çələbi, Ziyad xan, Abbasqulu bəy Şadlinski, Şah Abbas, Qaçaq Kərəm kimi xalq qəhrəmanlarının, dövlət xadimlərinin, hökmdarların parlaq obrazları yaradılmış, onların xarakterindəki mürəkkəb və ziddiyyətli tərəflər işıqlandırılmışdır.

Səfəvilər dövlətinin yaranması, formalaşması, nüfuzlu, dayanıqlı və böyük bir dövlətə çevrilməsində Şah İsmayılın tarixi xidmətləri Azərbaycan ədəbiyyatında yüksək dəyərləndirilmiş, Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar”, Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501”, Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” dilogiyasında geniş şəkildə əksini tapmışdır.

Tənqidçi Vilayət Quliyev Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar” romanında Şah İsmayılın xarakterini hərtərəfli təhlil edərək yazır: *“...Əlisa Nicat şair Xətai ilə dövlət xadimi Xətaini bir-birindən ayırmamış, əslində onun surətini daha tamamlanmış cizgilərlə təqdim etmək üçün obrazın tərcümeyi-halındakı, şəxsi həyatındakı paradoksal ştrixləri vəhdətdə canlandırmışdır”*³⁰.

Əlisa Nicatın və Fərman Kərimzadənin romanlarından fərqli olaraq, Əzizə Cəfərzadənin əsəri ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən yüksək dəyərləndirilməmişdir. Vilayət Quliyev əsər haqqında qəti fikir səsləndirərək yazır: *“Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanı tarixi nəsrin qarşısında qoyulan ciddi tələblərə cavab*

³⁰ Quliyev, V. Nəsrimiz və tariximiz // – Bakı: Azərbaycan, – 1984. № 4, – s. 167.

vermir”³¹. Əsərin ideya-bədii xüsusiyyətləri, Şah İsmayıl obrazının xarakterik xüsusiyyətlərinin, özünəməxsus cəhətlərinin həqiqəti əks etdirməyərək öz orijinallığından uzaqlaşdırılması kimi fikir və düşüncələr Akif Hüseynov, Yavuz Axundov, Qulu Xəlilov, Vilayət Quliyev, Nadir Cabbarov tərəfindən də səsləndirilmişdir.

Qulu Xəlilov Əzizə Cəfərzadənin romanından fərqli olaraq, Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” əsərinə və onun qəhrəmanına fərqli münasibət sərgiləyərək bildirir ki, Fərman Kərimzadə bu romanında Şah İsmayılın obrazını müvəffəqiyyətlə yaradıb. Vilayət Quliyevin fikirləri də Qulu Xəlilovun fikirlərilə ekvivalentlik yaradır. O, Əzizə Cəfərzadənin əsərinə tənqidi mövqedən yanaşmış, Fərman Kərimzadənin romanlarını müsbət qiymətləndirərək qeyd etmişdir ki, “*Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” romanında tarixə daha aydın və konkret münasibət hiss edilir*”³².

“Çaldıran döyüşü” romanını “Xudafərin körpüsü”ndən fərqli olaraq, “hadisə romanı” deyil, “tələ romanı” adlandıran Təyyar Salamoğlu yazır: “*Çaldıran döyüşü*” romanı əsl hökmdar xarakteri ilə bağlı yazıçı konsepsiyasının bədii ifadəsidir. Romanın ideya-estetik yükü hökmdar və xalq, hökmdar və dövlət probleminin bədii şərhilə müəyyənləşir. Əsərin bütün obrazlar sistemi, təsvirin mərkəzinə çəkilən hadisələrin xarakteri, süjetin hərəkətində təyinedici amil bu problemlə bağlıdır. Romanın mərkəzi siması – Şah İsmayılın hərəkət, düşüncə və xarakteri müəllifin bədii niyyətindən güc alır”³³.

Şah İsmayıl Azərbaycan tarixində həm də Azərbaycan dilinin və Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xidmətləri olan bir şəxs kimi qalmışdır. Onun hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili adi bir ünsiyyət vasitəsi olmaqdan əlavə, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan türkcəsi Şah İsmayıla qədər də kifayət qədər ciddi bir inkişaf yolu keçmişdi. Şah İsmayılın dövründə isə bu dilin cəmiyyətin və dövlətin həyatında hansı rol oynaması, hansı statusa

³¹ Quliyev, V. Nəsrimiz və tariximiz // – Bakı: Azərbaycan, – 1984. № 4, – s. 165.

³² Quliyev, V. Nəsrimiz və tariximiz // – Bakı: Azərbaycan, – 1984. № 4, – s. 167.

³³ Salamoğlu, T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Monoqrafiya və ədəbi tənqidi məqalələr / T.Salamoğlu. – Bakı: “E. L.” NPŞ MMC, III nəşr. –2012. – 480 s.

sahib olması, hansı inkişafa malik olması da Şah İsmayılın xarakterini müəyyənləşdirən məqamlardandır. Azərbaycan dilinin inkişaf və istifadə səviyyəsi həm də Səfəvi dövlətinin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edə bilər. Şah İsmayılın, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsus rolu vardır. Bu rolun nədən ibarət olması, Şah İsmayılın şəxsinə Azərbaycan ədəbiyyatının necə inkişaf etməsi, forma və məzmun rəngarəngliyinin aydınlaşdırılması, bu ədəbiyyatın xalq həyatına və Azərbaycanın ədəbi ənənələrinə necə bağlı olması məsələlərinin aydınlaşdırılması da Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsinin maraqlı nəticələrindən biri ola bilər.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.³⁴

Tədqiqat işinin **“Azərbaycan tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazı”** adlı ikinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir:

2.1. Əzizə Cəfərzadənin **“Bakı-1501”** romanında Şah İsmayıl mübariz bir obraz kimi;

2.2. Fərman Kərimzadənin **“Xudafərin körpüsü”** və **“Çaldıran döyüşü”** romanları müstəvisində Şah İsmayıl obrazının inkişaf xüsusiyyətləri;

2.3. Əlisa Nicatın **“Qızılbaşlar”** romanında Şah İsmayıl Qızılbaşların başçısı kimi;

Fəslin **“Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmayıl mübariz bir obraz kimi”** adlanan ilk paragrafında Şah İsmayıl Xətai xarakteri müqayisəli şəkildə işlənmişdir. Akif Hüseynova görə *“əsərdəki əsas hadisələr, müəllifin də qeyd etdiyi kimi, dörd əsas surət – Bibixanım – Sultanxanım, Aytəkin, dərviş İbrahim və Şah İsmayıl ətrafında cərəyan edir”*.³⁵ Yazıçı diqqətini onların üzərində cəmləşdirir, əsərinin qayəsini həmin surətləri mərkəzə çəkməklə, onların ömür yollarını, talelərini izləməklə bizi çatdırır. Romanda aparıcı qəhrəman kimi Şah İsmayıl önə çəkilir,

³⁴Meydan, Y. Tarixi Roman Anlayışı // “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya fəaliyyətinin inkişaf meyilləri” adlı Respublika Elmi Konfransı, – Bakı: – 2021, – s. 83-85.

³⁵Hüseynov, A. Nəsrimiz və Keçmişimiz // – Bakı: Tənqid və Ədəbiyyatşünaslıq jurnalı, – 1982. №10.

ideya başlıca olaraq onun simasında əyaniləşir.

“Bakı–1501” romanı üç hissədən ibarətdir. “Bakı–1501” adlı birinci hissədə İsmayılın Bakıya gəlməsi, Bakını, eləcə də bütün Şirvanı alması təsvir olunur. Bu gəlişin əsasında onun ailəsinin intiqamını alması dayanır. Eyni zamanda tədqiqat işində Şah İsmayılın həyatı ilə bağlı verilən tarixi faktların da əsərdə yer aldığını görə bilirik. Belə ki, Şah İsmayılın Şirvan ölkəsinə etdiyi yürüşün səbəbi əsərdə məhz intiqam duyğusu olaraq parlaq bir şəkildə göstərilmişdir. Bu isə tarixi romanın tarixlə bağını ortaya qoyan önəmli məqamlardan hesab edilə bilər.

Romanın “Qanlı-qadalı dünya” adlanan ikinci hissəsində Şah İsmayıl, artıq çoxlu ölkələr fəth etmiş qüdrətli hökmdar kimi təsvir olunur. Burada hökmdarın şeirə və sənətə məhəbbəti və bu məsələyə onun gənc arvadı Taclı xanımın laqeyd olmaması, saray həyatı, digər hadisələr öz əksini tapmışdır. *“Əsərdə Ələvi dərvişləri və onların görüşləri bədii tədqiq predmetinə çevrilir, Şah İsmayıl və ümumən qızılbaş hərəkətinin ideya qaynaqları olaraq əsaslandırılır”*.³⁶

“Hökmdarın şair qəlbi” adlı üçüncü hissədə Sultan Səlimlə olan münasibətlərinə və mənəvi keyfiyyətlərinə daha çox işıq salınır. Romanda Şah İsmayıl Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı kimi göstərilir. Onun mənfi və müsbət cəhətləri qələmə alınır. Romanın ən gözəl xüsusiyyəti müəllifin heç bir tərəfgirlik etməməsindədir.

Ümumiyyətlə, əsərdəki Şah İsmayıl obrazına diqqət yetirildikdə tarixi faktların üzərindən bir obraz canlandırıldığını görmək mümkündür. Romanda Şah İsmayılın uşaqlıq illərində yaşadığı çətinliklərin, aldığı mənəvi zərbələrin onun psixologiyasına təsiri açıq-aşkar nəzərə çarpır. O, həm öz məqsədlərinə çatmaq üçün mübarizə aparıb qan tökə bilən bir hökmdar, həm də incə ruhlu bir şair kimi gözlərimiz qarşısında canlanır. Bütün bunlar isə İsmayılın daxili aləmini tamamilə idealizə etmir, onun xarakterindəki müəyyən ziddiyyətlərin mövcudluğunu da göstərir. Əsərdə müxtəlif obrazlarla münasibətində də bu xüsusiyyəti müşahidə etmək mümkündür. Bir tərəfdən ətrafında olan insanlarla səmimi və dostcasına ünsiyyət qurması, digər tərəfdən isə vahid və qüdrətli

---

³⁶ Əliyeva, A. Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığı / A. Əliyeva. – 2005, – s. 72.

Azərbaycan dövləti qurmaq uğrunda apardığı mübarizələr, öz məqsədinə çatmaq üçün heç bir güzəştə getməməsi İsmayılın ağıllı və düşünülmüş siyasət yürüdən bir siyasətçi olduğunu, əqidəsindən dönməyəcəyini təsdiqləyən keyfiyyətlər kimi diqqəti cəlb edir.

II fəslin **“Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanları müstəvisində Şah İsmayıl obrazının inkişaf xüsusiyyətləri”** paragrafında Fərman Kərimzadənin iki tarixi romanı incələnmişdir.

Adını Azərbaycan və İran arasında XI–XIII əsrlərdə Araz çayı üzərində tikilmiş Xudafərin körpüsündən alan “Xudafərin körpüsü” romanında XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində baş vermiş tarixi hadisələr, Şah İsmayıl Xətəinin uşaqlıq və gənclik illəri, hakimiyyət uğrunda mübarizəsi və çoxistiqamətli fəaliyyəti qələmə alınıb. Romanda, həmçinin Şah İsmayıl Xətəinin bir şair, sərkərdə və dövlət xadimi kimi yetişib formalaşdığı tarixi şərait təsvir edilib, Uzun Həsən, Sara Xatun, Hüseyn Lələ bəy, Əbih Sultan kimi tarixi şəxsiyyətlərin yadda qalan obrazları yaradılıb. Əsərin təqdirəlayiq məqamı isə tarixdə adlarını gördüyümüz şəxslərin bir-birləri ilə dialoqlarının mükəmməl bir şəkildə ələ alınması və oxucunu tarixin yollarında səyahətə götürə bilməsidir.

Müəllif geniş təsəvvür, zəngin sənətkar təxəyyülü sayəsində Şah İsmayılın fəaliyyətini və ideallarını bədii təcəssüm etdirmiş, həmçinin fərqli bədii maneərlərlə həm o dövrün mənzərəsindəki, həm də aparıcı qəhrəmanın xarakterindəki mürəkkəbliyə və ziddiyyətlərə nüfuz edərək obrazı hərtərəfli açmağa nail olmuşdur. *“Müəllif eyni zamanda bu tarixi şəxsiyyətin xarakterik xüsusiyyətini, taleyini lap körpə vaxtlarından mümkün qədər diqqət mərkəzində saxlamağa, hadisələrin şərhini onun ətrafında cəmləşdirməyə çalışmışdır”*³⁷. Romanda sonrakı süjet Uzun Həsənin hakimiyyətinin son illərində baş verən əhvalatlarla bağlı inkişaf etdirilir. Bütün bunlar romanda irəli sürülən vahid Azərbaycan dövləti ideyasının bədii şərhindən irəli gəlir. Müəllif göstərir ki, *“hələ vaxtilə Şah İsmayılın atası Şeyx Heydər Dərbənddən cənubda bütün Azərbaycan*

---

³⁷ Mustafayeva, N. Fərman Kərimzadənin “Xudafərin Körpüsü” əsərində Şah İsmayıl Xətəi obrazının bədii əksi // Şah İsmayıl Xətəinin qılncı və qələmi mövzusunda respublika elmi konfransı, – Bakı, – 2017, 23 Noyabr. – s.99-101

müharibələrinə və feodalların özbaşınalığına son qoymaq, mərkəzləşmiş qüvvətli dövlət yaratmaq tələbatını əks etdirirdi”³⁸.

Romanın süjeti, əsasən, Şah İsmayılın Şirvana yürüşü və Bakının alınması hadisələri üzərində qurulmuşdur. Əsəri digər tarixi romanlardan fərqli edən əsas xüsusiyyət, tarixi şəxslər arasında dialoqların daha canlı verilməsidir.

Digər roman olan Çaldıran döyüşü 1988-ci ildə nəşr edilib. Siyasət meydanına yenicə qədəm qoyan Şah İsmayılın vahid və qüdrətli Azərbaycan uğrunda apardığı gərgin mübarizələr, ağıllı dövlət xadiminin mədəniyyətin və sənətin yüksəlməsinə göstərdiyi qayğı, xalqımızın orta əsr məişət tərzini romanın əsas mövzudur.

Yazıçı Şah İsmayılın şəxsində vahid Azərbaycan dövlətinin yaradıcısını görür. O, Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsindən əvvəlki dövrlərə müraciət edərək mövcud siyasi şəraiti canlandırmaqla yanaşı, Səfəvilərin istinad etdikləri dini ideologiyanın başlıca cəhətləri haqqında oxucuda müəyyən təsəvvür yaratmağa müvəffəq olur. Romanın ekspozisiyası məhz belə zəruri tarixi hadisələrin bədii təsviri ilə başlayır.

Müəllif “*Xudafərin Körpüsü*”ndə olduğu kimi bu romanda da *Şah İsmayılın dərin-psixoloji aləmini təbii boyalarla açır*”.³⁹ Xüsusilə qəhrəmanın el-obaya, xalq ruhuna bağlılığını göstərmək üçün yeri gəldikcə tarixi mənbələrin məlumatı ilə yanaşı, Şah İsmayıl haqqındakı el rəvayətlərindən, onun öz şeirlərindən, eləcə də aşiq Qurbani ilə bağlı xalq dastanından da istifadə edir. Şah İsmayıl daim düşüncələr içərisindədir. Xalq qayğısı, vətən dərdi onun şəxsi kədərinə qarışır. Toy günü belə hamı şad olanda ecazkar xalq musiqisinin təsiri altında şah öz keşməkeşli ömür yolunun ayrı-ayrı acı xatirələrini yada salır.

Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” romanında Şah İsmayılın bədii xarakteri yüksək sənətkarlıqla yaradılmışdır. “Çaldıran döyüşü” romanında da Şah İsmayıl Xətəinin bədii fəaliyyəti, onun bir şair kimi dünyagörüşü, bir din bilicisi olması

³⁸ Axundlu, Y. Azərbaycan Tarixi Romanı: Mərhələlər, Problemlər (1930-2000) / Y. Axundlu. – Bakı: Adiloğlu, – 2005. – 550 s.

³⁹ Axundlu, Y. Azərbaycan Tarixi Romanı: Mərhələlər, Problemlər (1930-2000) / Y. Axundlu. – Bakı: Adiloğlu. – 2005, – s. 270.

qələmə alınmışdır. Zəngin bədiilik vasitələri oxucunu 500 il keçmişə aparır, təsvir edilən dövrün havasına daxil edir. Gözəl təbiət lövhələri, min bir rəng heyranlığı ilə ictimai hadisələrin rəmzi əlaqəsi yaranır.

Bu fəslin **“Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar” romanında Şah İsmayıl Qızılbaşların başçısı kimi”** paraqrafında Əlisa Nicatın 1959-cu ildə yazmağa başladığı “Qızılbaşlar” romanının süjet xətti incələnməmişdir.

Roman 1494-cü ildə Bərdə yaxınlığında Ağqoyunlu Baysunqurla Rüstəm Mirzənin döyüşü və Baysunqurun öldürülməsi, bu döyüşdə Şah İsmayılın böyük qardaşı Sultanəlinin qızılbaş dəstəsinin qəhrəmanlıq və şücaətinin təsviri ilə başlanır.

Ə.Nicatın “Qızılbaşlar” romanında Şah İsmayıl vətənin və xalqın birliyi yolunda mübarizə aparan, öz əqidəsi və amalı uğrunda çarpışan, geniş xalq kütlələrinin iradəsini ifadə edən, məhəbbətini qazanan bir hökmdar kimi səciyyələndirilir. Beləliklə, müəllif öz qəhrəmanının həyat və mübarizə yolunu ön plana çəkir.

Romanda bir-birini əvəz edən hadisə və əhvalatlar fonunda şah İsmayılın mübarizə xarakteri bütün dolğunluğu ilə aşkarlanır. Yazıçı bir tərəfdən tarixi fakt və mənbələrə istinad edərək, digər tərəfdən bədii təxəyyülün gücünə söykənərək onun şəxsiyyətini yaratmağa çalışmışdır.

Burada vurğulamaq lazımdır ki, ilk dəfə Qızılbaşlarla bağlı romanı (1959-cu il) Əlisa Nicat yazmışdır. Bu ilk hələ də, Qızılbaşlara aid olan, bütün romanlar arasında ən dəyərlisi olaraq qalır. Romanın təhlili nöqtəyi-nəzərdən yazıçını dəyərli edən amilləri aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

1. Əsər tarixi baxımdan olduqca sanballı və qiymətlidir (Belə ki, yazıçı tarixi məlumatlardan çox axıcı bir şəkildə istifadə edərək oxucuların məlumatlanmasını da təmin edə biləcək, qaranlıq məqamların olmayacağı bir əsər ortaya çıxarmışdır);

2. Tarixi kimliklərin özəllikləri çox gözəl göstərilib (Başqa sözlə, hər bir tarixi qəhrəmanın mənfi və müsbət cəhətlərini, düşüncələrini tarixi romanı oxuyarkən anlamaq heç də çətin deyil. Çaldıran döyüşündən də bəhs edilərkən azan səsinin eyni anda eşidilməsi və hər iki tərəfin azan səsinin bir-birinə qarışmasını bədii

yaradıcılıqla təsvir edən yazar, əslində, dini ön plana çəkmir. Buradakı əsl məqsəd döyüşən şahların eyni bir dindən, eyni bir qandan olduğunu dilə gətirməkdir);

3. Qızılbaşlarla bağlı bəzi cəfəngiyyat dolu romanlardakı kimi özbaşnalığa yol verilməyib (Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi əsəri oxuyarkən müəllifin dərin tarixi məlumatlarının olduğunu anlamaq mümkündür. Lakin müəllif çox tarixi məlumatla da yükləmir oxucularını. Romanda tarixiliklə bədiiliyin harmoniyası yaradılmışdır. Bu isə əsəri daha da oxunaqlı hala gətirən cəhətdir);

4. Aydın, başa düşülən dildə yazılıb (yuxarıda da vurğulandığı kimi yazar tarixi məlumatlara yer versə də, romanın dili axıcı və sadədir. Ağır terminlər və anlaşılmayacaq sözlərə yer verilməmiş, çətin akademik dilə müraciət edilməmişdir. Tarix və ədəbiyyatın ahəng təşkil etdiyi bir üslubda yazılmış romanda sadəcə Şah İsmayıl deyil, ümumi olaraq Qızılbaşlara toxunulmuş və sadə bir dildə qızılbaşların tarixi bu romanda yerini almışdır).

Ümumilikdə Azərbaycan tarixi romanlarındakı Şah İsmayıl obrazına nəzər saldıqda müəyyən məqamlarda hər nə qədər tərəflilik, Şah İsmayılın müsbət cəhətlərinin təsvirlərinin yer alması halları müşahidə edilsə də, obyektivliyin qorunulmasına diqqət göstərildiyinin şahidi oluruq.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.⁴⁰

Tədqiqat işinin **“Şah İsmayıl obrazı Türkiyə tarixi romanları müstəvisində”** adlı üçüncü fəslə iki paragrafdan ibarətdir:

3.1. İskender Palanın **“Şah ve Sultan”** və Reha Çamuroğlunun **“İsmail”** tarixi romanlarında Şah İsmayıl mücərrədlik və tarixi

---

⁴⁰ Meydan, Y. Azərbaycan tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazı // – Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2017. XXIX cild – s. 99-103; Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanlarında Şah İsmayıl xarakteri // – Bakı: Kitabşünaslıq və redaktor sənəti, – 2021, №1, – s. 5-11; Azərbaycan Tarihi romanlarından Azize Caferzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmail xarakteri // - Turan Strateji Araşdırmalar Merkezi, – 2021. №49, – s.30-38; Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmayıl obrazı // “Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri” beynəlxalq elmi konfransı, – Sumqayıt, – 2021, – s.396-398.

gerçəklik müstəvisində;

3.2. Reha Bilge “1514. Yavuz Sultan ve Şah İsmayıl” əsərində Çaldıran döyüşü.

Bu fəslin **“İskənder Palanın “Şah və Sultan” və Reha Çamuroğlunun “İsmail” tarixi romanlarında Şah İsmayıl mücərrədlik və tarixi gerçəklik müstəvisində”** adlı paragrafında Şah İsmayıl Xətai bir qəhrəman obraz olaraq necə təsvir edildiyi dəyərləndirilmişdir.

İskəndər Palanın yaradıcılığında Azərbaycan xalqının tarixi keçmişi, böyük şəxsiyyətlərin həyatı və ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı əsərlər xüsusi yer tutur. Yazıçının Səfəvilərin tarixinə həsr etdiyi əsərlər onun bu hakimiyyətin keçdiyi tarixi mərhələləri, Şah İsmayıl, Şah Təhmasib kimi hökmdarların dövlətçilik fəaliyyətini, Türkiyə ilə münasibətlərini və başqa önəmli məsələləri diqqət mərkəzində saxlamaq və çağdaş türk oxucusuna bütün bu tarixi proseslər haqqında məlumat vermək məqsədi daşıyır.

İskəndər Pala Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini özündə ehtiva edən “Şah və Sultan” romanında Osmanlı və Səfəvi hakimiyyətinin münasibətlərini, qarşıdurmaları, əslində bir-birinə dost, qardaş olan iki türk dövlətinin müxtəlif təriqətlərə inanc gətirməsinin böyük faciələrə yol açmasını açıb göstərir. Romanın yazılmasında başlıca məqsədin ömrü mübarizələrdə keçən tarixi şəxsiyyətlərin keşməkeşli həyatı haqqında müasir oxucuya müəyyən məlumat vermək olsa da, yazıçı tarixdə böyük iz qoymuş iki hökmdar- Şah İsmayıl və Yavuz Sultan Səlimin həyatından, ictimai-siyasi fəaliyyətindən bəhs edən bu romanda özünün tarixi şəxsiyyətlərə ideoloji baxımdan fərqli baxış və düşüncələrini də çatdırmağa çalışmışdır.

Romanda yazıçı Sultan Səlim dönəmini və onun Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl ilə olan qarşılıqlı münasibətlərini dərinlən araşdıraraq oxucunu özünə heyran edir. Əsərin digər bir özəlliyi də iki fərqli şəxsin dilindən narrativ üslubda qələmə alınmasıdır. İskəndər Pala bu üsulla manevr edərək hər iki tərəfin baxış bucağını obyektiv şəkildə təsvir etmək istəmişdir. Beləliklə, romanın bir hissəsi Şah İsmayılın yaxınında olan Kamber Can tərəfindən, digər hissəsi isə Yavuz Sultan Səlimin tərəfində olan Can Hüseyn

tərəfindən nəql edilir.

Romana görə, Şah İsmayıl Səlim arasında ziddiyyətin bəzi səbəbləri vardır. Belə ki, hər iki hökmdar da Taclı Hatuna aşiqdir. Tərəflər arasında uzun ədəb qaydalarını keçən məktublaşmalara görə hər iki hökmdar da türk xalqının başı olmaq niyyətindədir və bu mövzuda bir-birlərinə anlayışlı davranmaq kimi bir düşüncələri yoxdur. Maraqlıdır ki, hər iki hökmdarın aralarındakı rəqabət o qədər güclüdür ki, hansı hökmdarın böyük şair olduğunu isbat etməyə can atırlar. Əslində, hər ikisi də olduqca bacarıqlıdır və hər ikisi də eyni mədəniyyətin yetişdirmələridir. Amma təəssüf ki, mənfəətlər qarşı-qarşıya gəldiyi zaman müharibələr baş qaldırır.

Yazıçı əsərdə iki hökmdar arasında gedən mübahisə, mübarizə və müharibələrə rəvac verən faktor kimi ələvilik və sünniliyin ayrışdırılmağı yaratdığı qabartmağa çalışmışdır. Buna görə də İskəndər Pala bu məsələlərə romanda geniş yer verir. “Şah və Sultan” romanında iki türk dövlətinin qanlı savaflara qədər gedib çıxan sonluğu acı təəssüf hissi doğurur.

Tarixçi kimliyi və ələvilik üzərinə etdiyi araşdırmaları ilə tanıdığımız Reha Çamuroğlunun “İsmail” adlanan romanı oxucunu XV əsrin dünyasına səyahət etdirir. Bu romanda Şah İsmayılın həyatı, bir təriqətin bir dövlətə çevrilməsi və qanlı proses təsvir edilmişdir. Reha Çamuroğlu ilk romanı “İsmail”da üç əsas məqama diqqət yetirir:

- Birincisi, bu təqiblərə səbəb olan hər hansı bir siyasi gücdən yayınan və qəlblərdə taxt quran İslamın heterodoks anlayışlı bir dövlət olduqda öz mahiyyətindən uzaqlaşmasıdır.

- İkincisi, Anadolu Türkmənləri tərəfindən sosial bazasının və xüsusilə silahlı gücünün çox hissəsini təşkil edən Səfəvi dövlətini bir növ xəyanət kimi qəbul edən Osmanlı İmperiyası bunun əvəzini qanlı bir şəkildə Şiələrdən çıxdı və Anadoluda Ələvi-Sünni münaqişəsinin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

- Üçüncüsü, Osmanlı İmperatorluğunun qəbul etdiyi sünni şəriət inanclarına qarşı çıxan Şiə Türkmənlərinin Səfəvilər tərəfindən də təcrid edilməsidir.

Reha Çamuroğlunun romanı Anadolu ələviliyini anlamaq üçün əhəmiyyətli və gərəkli bir əsərdir. Ərdəbildəki təriqət Səfəviliyin zaman

içində dönüşümü, türkmənlərin sərbəst ələvilik izahı ilə Qum üləmasının qatı şəriətinin qarşılaşması, xüsusilə də Səfəvilinin bir təriqətdən dövlətə çevrilmə mərhələsi tarixi və sosioloji baxımdan uğurlu izah edilmişdir. İsmayılın babası, atası və sonda özü eyni məslək üçün mübarizə aparırlar: əbanı və əsanı atıb qılınc götürmək. Sonunda uğur qazanıb, atlı köçəri uyqarlığın son böyük parıldaışı olaraq tarixdə yerlərini alırlar.

III Fəslin **“Reha Bilge “1514. Yavuz Sultan ve Şah İsmayıl” əsərində Çaldıran döyüşü”** paragrafında isə romanı dörd başlıq altında incələyə bilərik: 1) çaldırandan əvvəl; 2) qardaş döyüşü Çaldıran; 3) çaldıranın səbəb və nəticələri; 4) türkmənlər, türklər və farslar.

Şah İsmayılın 1501-ci ildə təməlini atdığı Səfəvilər dövləti bölgədə dərin izlər buraxmış, mövcud olduğu iki əsr yarım zamanda İran, İraq, Azərbaycan, Ermənistan, Əfqanıstan, Türkmənistan və Cənub-Şərqi Anadolu torpaqlarında hökm sürmüşdür. Osmanlı və Fars mədəniyyətinin sintezindən təsirləndikləri halda farsların üstünlük təşkil etdiyi İran coğrafiyasındakı Səfəvilər türk dilinə və mədəniyyətinə Osmanlıya nisbətən daha çox bağlı qalmışlar. Şah İsmayıl uyğur əlifbasını istifadə etdiyi kimi şeirlərində də türkcə istifadə etməyə diqqət göstərmişdir.

Taxt mübarizəsində sadəcə rəqib gördüyü qardaşlarını deyil, Bursadakı əmizadələrini də ortadan çaldıran Səlim isə üzünü Şərq və Cənuba çevirdi. İlk hədəf Şah İsmayıdır..

Müharibənin səbəblərini tək məzhəb fərqliliklərində görmək məsələni kiçiltmək olar. 1514-cü ildə reallaşan döyüş çox böyük bir siyasi və iqtisadi mübarizənin nəticəsi idi. Belə ki, bir tərəfdə yerləşməkdə olan imperiya var. Digər tərəfdə isə bir dini dövlət və imperiya qurma əzmi. Nəticədə ortada bir siyasi mübarizə var.

Çaldıranın ən mühüm nəticəsi imperiya Türkiyəsindən Cümhuriyyət Türkiyəsinə qədər varlığını davam etdirən böyük bir siyasi birlik təmin etməsidir. Çaldıran döyüşü ilə birlikdə Osmanlının müsəlman coğrafiyası üzərindəki liderlik mübarizəsi sürətli şəkildə tamamlanır. Çaldıran döyüşü Qərb ölkələrinin qələbəsindən başqa bir şey deyildi. Babalarımızın keçmişdə yol verdiyi bu yanlışlığı təkrarlamamaq ən gözəl diplomatik addım

olmalıdır. Buna görə də nəinki siyasətdə, eyni zamanda ədəbi yaradıcılıqda da Şah İsmayıl və Sultan Səlim arasında seçim qarşısında qalmaq və qərəzli fikirlərə yer vermək böyük bir səhv olardı. Odur ki, tariximizi pisi və yaxşısı ilə qəbul edib keçmişdəki səhvləri təkrarlamamaq üçün diqqətli olmalıyıq.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticə və müddəalar aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.⁴¹

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

- Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı böyük inkişaf yolu keçmiş, son onilliklərdə yeni mövzu, problematika və sənətkarlıq məziyyətləri ilə zənginləşmişdir. Sovet dövründə ədəbiyyatımızda toxunulması yasaq edilən ayrı-ayrı mərhələlərin mühüm, önəmli hadisələri və görkəmli tarixi şəxsiyyətləri müstəqillik illərində diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bu cəhət tarixi roman haqqında yazılan tədqiqatlarda və monoqrafiyalarda bu və ya digər şəkildə elmi-nəzəri şərhini tapmışdır.

- Şah İsmayıl Xətəinin bədii obrazı Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501”, Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” tarixi romanlarında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin banisi, ağıllı və müdrik siyasətçi, yenilməz sərkərdə və qüdrətli, istedadlı şair kimi xarakterizə edilir, hətta “sahibi-zaman”, “mürşidi-kamil” (F. Kərimzadə) adlandırılaraq ideal bir hökmdar səviyyəsinə yüksəldilir.

---

⁴¹ Meydan, Y. Türk tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazı // – Bakı: Filologiya və sənətsünəslıq jurnalı, – 2020. №2, – s. 192-197; Feridun Fazıl Tülbentçinin “Şah İsmail” əsərində Şah İsmayıl obrazının təhlili // – Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, – 2021. №4, – s. 274-282; Türk tarix romanlarında Şah İsmayıl karakteri // –Eskişehir: Motif uluslararası gənç halkbilimciler ve türk dünyası kongresi bildiri tam mətinləri kitabı, – 2019. – s. 876-886; Türkiyə tarixi romanlarından Reha Çamuroğlunun “İsmail” romanında Şah İsmayıl karakteri // – Bakı: Filologiya və sənətsünəslıq jurnalı, – 2021. №1, – s.146-153; Meydan, Y. Türk tarix romanlarında Şah İsmail karakteri: İskender Pala // – Antalya: II. Uluslararası Yörük yaşamı, kùltürü ve türk sanatları sempozyumu, –2019. – s.390-396; Meydan, Y. Türk tarix romanlarında Şah İsmail karakteri // – Ankara: Kùltür Evreni dergisi, – 2021. №42, –s. 90-105.

- Azərbaycan tarixi romanlarında Şah İsmayıl hələ uşaqlıqdan ictimai-siyasi mühitdə böyüyən, yaşından çox-çox qabağa gedən, Səfəvi xanədanının tədbirli və müdrik insanlarından ağıllı məsləhətlər alan və siyasi mübarizələr meydanında böyük təcrübə qazanaraq taxt-taca sahib olan hökmdar və qələbədən-qələbəyə gedən böyük bir fəteh, sərkərdəlik qabiliyyətinə malik yenilməz bir şəxsiyyət olaraq dəyərləndirilir.

-Şah İsmayıl öz ideyalarını həyata keçirmək naminə Şiəlik təriqətindən siyasi məqsədlərlə yararlanmış, ətrafını genişləndirməyi, tərəfdarlar toplamağı bacarmış və böyük bir dövlətin əsasını qoymağa nail olmuşdur. Şiəlik, Qızılbaşlıq ideologiyası Səfəvilər dövlətinin qurulmasında, Şah İsmayılın şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Qızılbaşlıq ideologiyasına nəzər saldıqda keçmişə hörmət və dəyər, birlik, bağlılıq, güc simvollarının bir araya gəldiyini görürük. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu ideologiyanın çətiri altında birləşənlər özlərini xarici qüvvələrin basqı, işğal və təhlükələrindən qoruya bilmiş və dövlət quruculuğuna öz töhfələrini vermişlər. Əlisə Nicatın tədqiqatına əsasən etdiyimiz “Qızılbaşlar” romanında bu məsələlər geniş şəkildə əksini tapmışdır. Buna görə də bu tarixi roman təkcə Şah İsmayıl obrazının özünəməxsus cəhətlərinin açılması baxımından deyil, eyni zamanda Qızılbaşlıq ideologiyasını əsl mahiyyətini anlamaq üçün də qiymətli əsərdir.

- Bu romanlardan çıxış edərək Şah İsmayıl hərəkatının, onun hərbi-siyasi fəaliyyətinin, ümumən, Səfəvi dövlətinin hərbi işinin Azərbaycanın hərbi tarixinin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyətə və hansı yerə malik olmasını dəyərləndirmək mümkündür.

- Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan tarixində həm də Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə yüksəldən, onun saflığını, təmizliyini qoruyan, eyni zamanda bu dili siyasət, diplomatiya dilinə çevirən, milli dəyərlərə yüksək önəm verən təəssübkeş bir hökmdar və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına mənən bağlı olan, onun zəngin folklorundan qaynaqlanan bayatı şəkili, heca vəznli şeirlərin inkişafında xidmətləri olan istedadlı

bir şair kimi təsvir edilir.

- Türkiyə romançılarından fərqli olaraq, Azərbaycan yazıçıları Şah İsmayılın Azərbaycan dilinin inkişafına təminat yaratmasını və istifadə səviyyəsini genişləndirməsini Səfəvi dövlətinin mənşəyinin İranla deyil, məhz Azərbaycanla bağlı olması faktının müəyyənləşdirilməsində başlıca amillərdən biri kimi səciyyələndirmişlər.

-Romanların hər birində müəlliflər Xətəinin ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı, şair təbiətini, kamil insani keyfiyyətlərini, intəhasız mənəvi dərinliyini işıqlandıрмаğa müvəffəq olmuşlar. Bəzən hökmdar Xətai ilə şair Xətai şəxsiyyətindəki ikiləşmə və ziddiyyətlər də diqqət çəkir, incə şair ruhu ilə hökmdar mövqeyi arasındakı təzad müxtəlif hadisələr kontekstində nəzərə çarpır, amma bütün hallarda tarixi qəhrəmanın təbiətində mövcud situasiyada yollar aramaq və daim mənəvi kamilliyə can atmaq meyli güclüdür.

-Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmayılın xarakteri dörd cəhətdən səciyyələndirilir: sərkərdə, padşah, şeyx və şair. Yazıçı diqqətini onların üzərində cəmləşdirir, əsərinin qayəsini həmin surətləri mərkəzə çəkməklə, onların ömür yollarını, talelərini izləməklə oxucuya çatdırır. Romanda aparıcı qəhrəman kimi Şah İsmayıl önə çəkilir, ideya başlıca olaraq onun simasında əyaniləşir. Lakin qalan üç surət də əsərin fikri mündəricəsinin əsas daşıyıcısı kimi mənalandırılır, daha doğrusu, müəllifin mürəkkəb, ziddiyyətli xarakter kimi canlandırmağa çalışdığı Şah İsmayılın timsalında ümumiləşən, rəmzləşən mətləb-niyyət həmin surətlərin həyat həqiqətləri, düşüncələri, aqibətləri ilə gah sınağa çəkilir, gah da yeni bir vurğu ilə tamamlanır, qüvvələndirilir.

-“Bakı-1501” romanının epiloqunda Şah İsmayılın adından yazılmış hissəyə diqqət edərkən İsmayılın öz səhvlərini etiraf edən, Sultan Səlimə olan məğlubiyətini qəbul etməyən və adına, şöhrətinə ləkə salan bir uğursuzluq adlandıran obraz kimi görürük. Əsərdə İsmayılın ətrafında olan əyanlara və onun qərarlarını dəyişdirməyə çalışan şəxslərin fikirlərinə qulaq asaraq özünü ittiham etdiyi və yanlışlıqlara yol verərək Sultan Səlimə

məğlub olduğu məqamları etiraf etməsi səhnələrinin verilməsi hökmdarın obrazının hərtərəfli çanlandırıldığını göstərən məqmlar kimi təbii görünür. İsmayılın yanlışılığa yol verdiyini, bəzən doğru olmayan məsləhətlərə qulaq asaraq məğlub duruma düşməsini müəllif təəssüflə oxucularına təqdim edir. Başqa sözlə, romanda İsmayıl ona verilən məsləhətləri yanlış dəyərləndirdiyi üçün məğlub olmuş bir xarakter olaraq gələrimiz qarşısında çanlanır.

- Fərman Kərimzadə böyük ideallar uğrunda mübarizə aparan, Səfəvi Azərbaycan dövlətinin qurulması yolunda böyük mücadilələrdən keçən, ağıllı və müdrik siyasəti ilə hakimiyyətin uzunömürlülüüyünün təminatçısına çevrilən insanların tarixi rolunu real gerçəkliklər fonunda təqdim etməklə şəxsiyyət və zaman problemini vəhdətdə verməyə nail olur. Yazıçı əsərdə Şah İsmayıl Xətaini yetişdirən mühit və onun əsas aparıcı simaları haqqında dolğun məlumatlar verir. Uzun Həsən, Sara Xatun, Şeyx Heydər, Aləmşahbəyim, Sultan Yaqub kimi tarixi şəxsiyyətlərin bu sferadakı yerini çox dəqiq müəyyənləşdirir, onların xarakterini, ictimai-siyasi fəaliyyətini, dövrə və zamana münasibətini tarixi həqiqətlə bədii həqiqətin üzvi vəhdətində təqdim edir.

- Azərbaycan tarixi romanlarında Şah İsmayıl hakimiyyəti qoruyub saxlamaq üçün bəzən ziddiyyətli, bəzən kəskin qərarlar verən hökmdar kimi müəyyən mənada haqq qazandırmaq meyli müşahidə olunsa da, Reha Çamuroğlunun “İsmail” (2001), İskender Palanın “Şah ve Sultan” (2010), Reha Bilgenin “1514 Yavuz Sultan ve Şah İsmayıl” (2010) tarixi romanlarında bu münasibəti görmək mümkün deyil. Çünki hər üç türk yazıçısı Şah İsmayıl obrazını taxt-taca sahib olmaq üçün eyni məzhəbdən olan din qardaşları arasında süni olaraq Sünni - Şiə sindromundan yararlanan, ayrı-seçkilik salaraq nifaq yaradan bir obraz kimi səciyyələndirmişlər.

- Reha Çamuroğlunun, İskender Palanın və Reha Bilgenin tarixi romanlarında Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünün səbəbkarı kimi təqdim edilir və mənfi xarakterli hökmdar şəklində təsvir olunur. Türkiyəli yazarlar onun fərdi cizgilərini yaradarkən mənfi

və müsbət keyfiyyətlərinin canlandırılmasında obyektivliyi qorumağa çalışsalar da, Sultan Səlimə haqq qazandırılan məqamların mövcudluğu diqqəti cəlb edir.

- Araşdırmalardan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, əslində Çaldıran müharibəsinin səbəbkarı türk yazıçılarının göstərdiyi kimi Şah İsmayıl Xətai deyil. Dünyanın mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşən iki böyük türk dövlətinin – Azərbaycan Səfəvilər və Osmanlı imperiyasının mövcudluğunu qəbul edə bilməyən Avropa hökmdarları və siyasi gücləri bu imperiyalar arasında nifaq toxumu səpməklə onları müharibəyə sövq etmiş və öz məkrli planlarını həyata keçirmişlər. Nəticədə qardaş qırğınına səbəb olan Osmanlı-Səfəvi müharibələri hər iki dövlətin ictimai-iqtisadi, siyasi, ədəbi- mədəni qüdrətinin zəifləməsi ilə nəticələnmişdi.

- İskəndər Palanın bəhrələndiyi nəzəri məlumatlarda, tarixi mənbələrdə, o cümlədən Avropa dövlətlərində, Şərq aləmində, Türkiyə tarixində belə bir fikir formalaşmışdır ki, Səfəvi hökmdarları İrana məxsus dövlətin başçıları olub, yəni Səfəvi Azərbaycan deyil, İran dövlətidir. Bu yanlış fikir ədəbiyyatda da özünə yer tapmış və tarixi romanlara sirayət edərək ədəbiyyatşünaslıqda, ədəbi düşüncədə çaşbaşlıq yaratmışdır.

- Türkiyə yazıçılarının bu nəticəyə gəlməsinin əsas səbəbi o zaman qurulan Səfəvi dövlətinin çox hissəsinin, eyni zamanda bu dövlətin paytaxtlarının İran məmləkətində, onun ərazilərində yerləşməsi olmuşdur. Təəssüf ki, bu yanlış tendensiya çağdaş dövrə qədər davam etməkdədir. Məhz bu qeyri-obyektiv münasibətin nəticəsində bir çox tarixçilər, alimlər, yazıçılar Şah İsmayıl və digər Səfəvi hökmdarlarını Azərbaycana deyil, İrana məxsus dövlət başçıları, hökmdarlar kimi təqdim edirlər. İskəndər Pala da onlardan biridir.

- Fərman Kərimzadə, Əzizə Cəfərzadə və Əlisa Nicatın əsərlərində tarixi fakt və reallıqlar daha çoxdur və məhz bu cəhətlər türk romançıları Reha Çamuroğlunun İskəndər Palanın və Reha Bilgenin əsərlərində də müşahidə olunur. Bu baxımdan faktoloji materiallardan, arxiv sənədlərindən istifadə həm Azərbaycan, həm də Türkiyə yazıçılarının oxşar xüsusiyyətləri,

ortaq dəyərləri kimi qiymətləndirilə bilər.

- Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” dilogiyasında Şah İsmayılın uşaqlıq və yeniyetməlik dövrü, hakimiyyət uğrunda mübarizələri real və inandırıcı lövhələrlə canlandırılmışdır. Hər iki romanda Şah İsmayılın xarakteri hərtərəfli işıqlandırılmış, böyük əqidə və məslək sahibi olması, dövlətçilik uğrunda mübarizəsi xronoloji ardıcılıqla və yüksək sənətkarlıqla əks etdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. Meydan, Y. Azərbaycan tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazı // Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2017. XXIX cild, – s.99-103.
2. Meydan, Y. Türk tarix romanlarında Şah İsmayıl xarakteri // Eskişehir: Motif uluslararası gənc halkbilimçilər və türk dünyası kongresi bildiri tam mətinləri kitabı, – 2019. – s.876-886.
3. Meydan, Y. Türk tarix romanlarında Şah İsmail xarakteri: İskender Pala // Antalya: II. Uluslararası Yörük yaşamı, kəltürü və türk sənətləri sempozyumu, – 2019. – s.390-396.
4. Meydan, Y. Türk tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazı // Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq jurnalı, – 2020. №2, – s.192-197.
5. Meydan, Y. Feridun Fazıl Tülbentçinin “Şah İsmail” əsərində Şah İsmayıl obrazının təhlili // Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, – 2021. №4, – s.274-282.
6. Meydan, Y. Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanlarında Şah İsmayıl xarakteri // Bakı: Kitabşünaslıq və redaktor sənəti, – 2021, №1, -s. 5-11.
7. Meydan, Y. Türk tarix romanlarında Şah İsmail xarakteri // Ankara: Kəltür Evreni dergisi, – 2021. №42, -s. 90-105.

8. Meydan, Y. Azərbaycan Tarihi romanlarından Azize Caferzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmail karakteri // - Turan Strateji Araşdırmalar Merkezi, – 2021. №49, –s.30-38.
9. Meydan, Y. Türkiyə tarixi romanlarından Reha Çamuroğlunun “İsmail” romanında Şah İsmayıl karakteri // Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq jurnalı, – 2021. №1, – s.146-153.
10. Meydan, Y. Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmayıl obrazı // “Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri” beynəlxalq elmi konfransı, Sumqayıt: – 2021, – s.396-398.
11. Meydan, Y. Tarixi Roman Anlayışı // “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya fəaliyyətinin inkişaf meyilləri” adlı Respublika Elmi Konfransı, Bakı: – 2021, – s.120-122.

Dissertasiyanın müdafiəsi 20 Dekabr 2024-cü il tarixində saat 12:30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05-Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı-Az-1073, Bakı ş., H.Cavid pr. 115, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. IV mərtəbə, Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 18 noyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.10.2024.

Kağızın formatı: A5

Həcm: 43699

Tiraj: 100 nüsxə